

K 2704
4

2.704

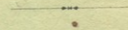
4

4

საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ

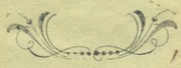
ძოკლე სემასხოვრო ცნობა

COURT APERÇU

sur

LES FRONTIÈRES DE LA GEORGIE

კონსტანტინეპოლი

სამბეკდავი კათოლიკე ჭართველთა საფანისა

1918

საგ-200
შაბი...

საქართველოს ტერიტორიის

საზღვრების შესახებ

***

საქართველოს ტერიტორია კლასიკურად დამთავრებულს მთლიანს წარმოადგენს ისტორიულად, გეოგრაფიულად, ეკონომიურად და ეთნოგრაფიულად.

საქართველოს საზღვრები ამოხაზა ოცი საუკუნის ისტორიამ; საქართველო არის ერთი ისტორიული სხეული, შეკავშირებული მრავალ-საუკუნოვანი სახელმწიფოებრივი და კულტურული ერთობით.

საქართველო ამავე დროს ერთი მთლიანი ფიზიკალ-გეოგრაფიული პროვინცია არის, ერთი ქვეყანა — შემოფარგლული ბუნებრივის საზღვრებით. საქართველო მიავს ციხეს, რომელსაც ყველა მხრით კედლები არტყია:

- ჩრდილოეთით მას აკრავს კავკასიონის ქედი — მისი მთავარი შტოებით;
- სამხრეთით მას ზღუდავს — აგრეთვე თოვლიანი მთების ერთა მთლიანი სისტემა: სამხრეთ-კავკასიის მთავარი წყალთგამყოფი ქედი (— მტკვარისა და კოროხის აუზების სამხრეთ მიჯნაზე შემორტყმული);
- დასავლეთით არტყია შავი ზღვა;
- და მხოლოდ ერთის ვიწრო პირით — აღმოსავლეთის მხრიდან — ეკერის საქართველო ადერბეიჯანის ბარსა, მაგრამ აქედანაც მას მდინარეების ერთიანი ხაზი გაჰყოფს: კავკასიის მთავარი მდინარე მტკვარი; თავისი შემღინარეებით: ძეგამით და ალაზან — ქურმუხით.

საქართველოს საზღვრების ეს ბუნებრივი დამთავრება გეოგრაფიულ მიჯნებზე — წინასწარ განსაზღვრავს საქართველოს ეკონომიურ მთლიანობას. ამ ტოპოგრაფიულ ზღუდეებში მოქცეული მხარე-კუნძული არის ერთი ქვეყანა, ერთი ბუნებრივი, ორგანიულად მთლიანი სამეურნეო-ეკონომიური პროვინცია. თვითეული მხარე ამ ქვეყნისა მჭიდრო სამეურნეო ურთი-ერთობით არის შეკავშირებული დანარჩენ მხარეებთან, და ამავე დროს მეზობელ ქვეყნებიდან მოწყვეტილია ბუნებრივი ზღუდეებით, და ამიტომაც არცერთ კუთხეს საქართველოსას არ შეუძლია ეკონომიური არსებობა მთლიან საქართველოს გარეშე. ჩამოჭრა საქართველოდან რომელიმე კუთხისა, რომელიც — თითონ გეოგრაფიული პირობებისა გამო — ყველა არტყობით გადაბმულია მრთელთან, — ეს იქნებოდა ერთი ორგანიული სამეურნეო ეკონომიური სხეულის დასახიჩრება. და თავისთავად შემთხვევითი როდია ისტორიული გაერთიანება საქართველოსი ერთ კოლექტივად ზემოსხენებულ ბუნებრივ საზღვრებში: ისტორიას აქ ჰქმნიდა გეოგრაფიის ლოღაცა; ისტორიას გენეტიური კავშირი ჰქონდა საქართველოს ორგანიულ ეკონომიურსა და ტერიტორიულ მთლიანობასთან.

K2704
4

დასასრულ საქართველოს ქვეყანა ეთნოგრაფიულადაც მთლიან ერთეულს წარ-
მოადგენს. როდესაც ეთნოგრაფიაზე ვაზრობთ, ჩვენ მხედველობაში გვაქვს რასაკვირვე-
ლია არა ცალკე სოფლები, ან ცალკე რაიონები რომლის გამოთიშვა შეუძლებელია მისი ბუნებრივი სამეურნეო-ეკონომიური პინტერლანდისაგან; ეთნოგრა-
ფიაზე მსჯელობის დროს, ცხადია, სახეში უნდა გვკონდეს მრთელის პერსპექტივა,
ქვეყანა აღებული მის ბუნებრივ გეოგრაფიულსა და ეკონომიურ ფარგლებში, —
და არა ცალკე ხელოვნური ჩამონაჭრები ორგანიულად მთლიანი ტერიტორიული
სხეულისა. და საქართველო, — ასე კლასიკურად დამთავრებული თავის საზღვ-
რებში — თითონ ბუნებისაგან გამოკვეთილ მიჯნებზე; ჩამოქნილი ერთ ორგა-
ნიულ სხეულად — როგორც ბუნებრივი სამეურნეო-ეკონომიური მთლიანობით,
ისე მრავალ-საუკუნოვანი სახელმწიფოებრივი და ისტორიულ-კულტურული
პირობებით, — ეს ქვეყანა ეთნოგრაფიულადაც დიდ ერთფეროვნებას წარმოადგენს.
ეთნოგრაფიული მთლიანობის მხრივ საქართველო ბედნიერი გამოჩალისია კავკასიის
სხვა ქვეყნებიდან: საქართველოში — ქართული ელემენტი მრთელი მოსახლეობის სამ
მეოთხედამდე აღწევს (საქართველოში — გარდა ქალაქებისა — ქართველობა შეადგენს
77,6% -ს მთელი მოსახლეობისას, ხოლო ქალაქების მითვლით — 72,5% -ს). მეზობელი
ქვეყნებიდან — თათარისტანში (ადერბეიჯანში) — მაგალითად, — თურქები შეადგე-
ნენ მრთელი მოსახლეობის 61% -ს; კიდევ უფრო ნაკლებია სომხების % სომხეთში.
და საზოგადოდ იშვიათია შერევი ერთი, როგორც ქართველობა, რომელსაც პოლი-
ტიკური უფლებების დაკარგვის ხანაში საზღვრების დიდ დარჩენის დროს შეე-
ნარჩუნებინოს ასეთი ეთნოგრაფიული ერთფეროვნება თავისი მიწა-წყალისა. ასე
მაგ., იმ ქვეყნებში, რომელთაგან შესდგა ახალი სახელმწიფოები რუსეთის ნანგრე-
ვებზე: პოლონეთში, უკრაინაში ან ლატვიაში ადგილობრივი ერების % არ სჭარ-
ბობს ქართველებისას. ბევრად ნაკლები იყო ადგილობრივი ელემენტი მაგ. ბულ-
გარეთში, როდესაც აქ ახალი-ბულგარეთის სახელმწიფო შეიქმნა.
ამნიარად ქართველობამ დღემდე შეინარჩუნა ეთნოგრაფიული მთლიანობა თავისი
ქვეყნისა იმ მრავალი განსაცდელის მიუხედავად, რომელიც მას ისტორიამ არგუნა.
და ამ მხრივ ხომ განსაკუთრებით საფრხეს განუშხალებდა საქართველოს მთლიანობას
წარსული საუკუნე რუსთა მფლობელობისა, როდესაც რუსეთის მმართველობა ყოველნა-
ირად ხელს უწყობდა საქართველოს კოლონიზაციას უცხო ელემენტების მიერ, რათა
ამით დაესუსტებია ქართველობა — როგორც ყველაზე კულტურული ერთი კავკასიაში.
და ამასთან ერთად-ერთი ერთი ამ მხარეში, რომელსაც ჰქონდა სახელმწიფოებრივი
წარსული.

ქვემოც წარმოდგენილია საქართველოს სახელმწიფო საზღვრების დეტალური
მოხაზულობა; და მოკლე სტატისტიკური ცნობები საქართველოს მოსახლეობის
შესახებ.

საქართველოს სახელმწიფო საზღვრები

საზღვრები საქართველოს სახელმწიფოსი (ეს ამავე დროს საქართველოს ისტორიული საზღვრებია) — შემდეგი არის:

ა) ჩრდილოეთით: კავკასიონის მთავარი ქედი და მისი შტო კავკასიონის პირიქითელი ქედი.

საზღვარი დაიწყება მდინარე მაკოფსეს შესართავიდან შვე ზღვასთან, — საცა კავკასიონის მთავარი ქედი უახლოვდება შვე ზღვას, და რომლის ჩრდილოეთით ეს ქედი ჰკარგავს ველურ ხასიათს. საზღვარის ხაზი გასდევს ჯერ მდინარე მაკოფსეს — შესართავიდან დაწყებული ვიდრე სათავეებამდე. გაივლის დიდი ფსევშხოს მწვერვალს, მიჰყვება წყალთა-გამყოფ ხაზს მდინარეების ტუაფსესა და აშეს შუა, და მიადგება კავკასიონის მთავარ (წყალთაგამყოფ) ქედს — გოთხის უღელტეხილიდან 20 კილომეტროზე სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მოკიდებული ამ პუნქტიდან საქართველოს საზღვარი მიჰყვება კავკასიონის ქედებს: ვიდრე ვაიქ-ფარსის მწვერვალამდე — კავკასიონის მთავარ (წყალთაგამყოფ) ქედს; ვაიქ-ფარსის მწვერვალთან ვიდრე შაი-კლდის მწვერვალამდე — ყაზბეგის-მთის სისტემას, ეგრევე წოდებულ კავკასიონის პირიქითელ ქედს (რუსულად *Боковой Кавказский Хребёт*), რომელიც ერთი უმთავრეს მთავრეხილთაგანია კავკასიონის ქედზე; შაი-კლდის მწვერვალიდან მოკიდებული — ხელახლა კავკასიონის მთავარ (წყალთაგამყოფ) ქედს ვიდრე მწვერვალამდე 11389 ფუტის სიმაღლისა, რომელიც მდებარეობს ზაქათალის ოლქის აღმოსავლეთ მიჯნაზე.

მრთელი ეს ჩრდილოეთი საზღვარი საქართველოსი კავკასიონის ქედებზე, — მიჰყვება დღევანდელ ადმინისტრაციულ საზღვრებს შაი ზღვის სანაპირო. გუბერნიისას, სოხუმის ოლქისას, ქუთაისის გუბერნიისას, ტფილისის გუბერნიისას და ზაქათალის ოლქისას — შემდეგის მკირეოდენის ცვლილებით ტფილისის გუბერნიის საზღვრებზე: საქართველოს საზღვრებში შემოღის სოფ. ღარსის რაიონი (= მდინ. თერგის ხეობა — ვიდრე პუნქტამდე სოფ. ღარსიდან ორ კილომეტროზე ჩრდილოეთით), რაც შეადგენს საქართველოს მხარის ხევის ნაწილს; ხოლო ტფილისის გუბერნიიდან ვადაღის საჩქროს საზღვრებში სოფ. სახანოს რაიონი (= მდ. არღუნის ხეობის ნაწილი — დაწყებული პუნქტიდან, რომელიც მდებარეობს მდ. ბლუხას შესართავის და მდ. მემეხის შესართავის შუა მანძილზე).

ბ) აღმოსავლეთით: მდინარეების — ქურმუხისა და ალაზნის აუზების აღმოსავლეთი მიჯნა, მდ. მტკვარი, და მდ. ძეგამი.

საზღვარის ხაზი მიჰყვება ჯერ ქედს, რომელიც ჩამოვარდება ზემოხსენებული მწვერვალიდან 11389 სიმაღლისა და გაივლის რა გზად მწვერვლებს: ქასასს, უსახელო მწვერვალს 8568 ფუტის სიმაღლისა, უსახელო მწვერვალს 3682 ფუტის სიმაღლისა, — მიადგება მდ. ყაშყაჩის ამ უკანასკნელი მწვერვალიდან ოთხ კილომეტროზე სამხრეთით. აქედან საზღვარის ხაზი მიჰყვება მდ. ყაშყაჩის (ცნობილს ქვემოდ ყარაჩის სახელით) — ვიდრე ეს მდინარე შეერთვოდეს მდ. აგრიჩისს. მოკიდებუ-

ლი ამ პუნქტიდან საზღვარის ხაზი გაივლის ჯერ ბოზდ-დაღის მწვერვალს — შემდეგ უსახელო მწვერვალს 1684 ფუტის სიმაღლისა (— რომელიც მდებარეობს ყონჯიშინის ქედზე), და მოადგება მდ. მტკვარს — მდ. ალაზნის შესართავთან. მოკიდებული აქედან საქართველოს საზღვარია ჯერ მდ. მტკვარი ვიდრე მდ. ძეგამის შესართავამდე, ხოლო შემდეგ — მდ. ძეგამი ვიდრე სათავეებამდე (ალაგელარის მწვერვალამდე — მტკვარ-არაქსის წყალთაგამყოფ ქედზე).

გ. სამხრეთით: **მტკვარ-არაქსის მთავარი წყალთაგამყოფი ქედი**, — ვიდრე ბრესტილიტოვსკის ხელშეკრულების საზღვრამდე, საიდანაც იწყება სადაო ოლქები საქართველოსა და ოსმალეთს შორის.

საზღვარი, მოკიდებული ალაგელარის მწვერვალსა და მიჰყვება მთავარ წყალთაგამყოფ ქედს, რომელიც გასდევს მდინარეების მტკვარისა და არაქსის აუზების შუა და მიდის სულ ამ ქედზე გაყოლებით ვიდრე უჩთაფალარის მწვერვალამდე, — საიდანაც დაიწყება ბრესტის საზღვარი.

ბრესტის ხაზის სამხრეთით მდებარე საქართველოს ორი მხარე: ბათომი და არტანუჯი — ამ ყამად ბრესტის ხელშეკრულების ზონაში შედის*). თანახმად ამ ხელშეკრულებისა — ამ მხარეთა მცხოვრებთ მიენიჭათ ეროვნულ-პოლიტიკური თვითგამორკვევის უფლება; დღეს-დღეობით კი ბათომი და არტანუჯი, წინააღმდეგ ბრესტის ხელშეკრულებისა დაქერილია ოსმალეთის ჯარის მიერ. — ოსმალეთმა ამავე დროს მოახდინა ოკუპაცია ბრესტის სამიჯნო ხაზის ჩრდილოეთითაც — საქართველოს ნაწილის ახალციხე — ახალქალაქის მხარისა ვიდრე აბასთუმანამდე და აწყურამდე.

დ. საქართველოს დასავლეთი საზღვარია — **შავი ზღვა**.

ტერიტორიას საქართველოს სახელმწიფოსას, მოთავსებულს ამ საზღვრებში. შეადგენს ღვეინდელის ადმინისტრაციული და ნაწილობით შემდეგი პროვინციები (გარდა ბათომის და არტანუჯის მხარეებისა, რომლებიც ბრესტის ხელშეკრულების ზონაში შედიან):

გუბერნიები — ტფილისისა და ქუთაისისა**); ოლქები — სოხუმისა, სოქისა და ზაქათალისა***); და ტფილისის პროვინციის სანაპირო მხარეები (ჩამონაკრები ტფილისის პროვინციიდან რუსეთის მმართველობის მიერ მოხდენილი ადმინისტრაციული გადამიჯნით): ქვემო-ყარაიის ველი, ბამბაკი და ყაზახ-შამშადილი.

*) სამხრეთი საზღვარი საქართველოს ამ ორი მხარისა — ბათომისა და არტანუჯისა — შემდეგია: ჯერ ჩილდირის მთების სისტემა, რომელიც სამხრეთის მხრით ზღვადებს ჩილდირის ტბას; შემდეგ მტკვარ-არაქსის მთავარი წყალთაგამყოფი ქედი — ვიდრე მდ. მტკვარის სათავეებამდე; აქედან ქობულთა-არაქსის მთავარი წყალთაგამყოფი ქედი — ვიდრე ოსმალეთის სახელმწიფო საზღვრამდე 1914 წლისა.

**) ტფილისის გუბერნია ხაზის შესწორებით — ჩრდილოეთის მხრით — საქართველოს ისტორიულ საზღვარზე. გ. ი.; სოფელ ლარსის რაიონის მიმატებით და სოფელ სხანოს რაიონის გამოკლებით.

***) სოქის ოლქი — ძველს საზღვრებში (მდ. მკაოფეს ხაზამდე). — ზაქათალის ოლქი — ხაზის ზემოდ ნაწილები მკირეოლენის შესწორებით აღმოსავლეთ მიჯნაზე (მდ. ყაშაიანის გასწორებ). —

საქართველოს მოსახლეობა

ბაზა ბაღდადი-ბაქო-ბათუმი, ბათუმი და აჭარის მხარეები

916 წელ.

საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური
 ქ. ბათუმი, გ. ბაგრატიონის ქ. 100ა
 საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური

საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური

საქართველოს მთავრობის
 (ქვეყნის მთავრობის დადგენილი კანონით)

სახეობა	სოც. კლასები (თბილისი კლასიფიკაცია)	მოსახლეობა	კონსტრუქციული შემადგენლობა მოსახლეობის					სხვა ცაგები	
			ქართული ენაზე		სხვა ენაზე				
			ქართველები	აფხაზები	სომხები	აზერბაიჯანელები, სურსათელები, ქურდები	სხვა ენის მქონეები*)		სხვა და სხვა წარმოადგენენ
1. ადრესირებული საბაძოველნი (თბილისი კლასიფიკაცია)	36.184	812.000	563.000		91.000	76.000	82.000		
2. დასახლებული საბაძოველნი (თბილისი კლასიფიკაცია)	21.556	1.025.000	1.010.000		1.000	1.000	11.000		
3. საზღვარგარეთის ქართველები (სომხების და სომხი ოჯახები**)	12.247	144.000	77.000	43.000	6.000		21.000	*) სომხი ოჯახი - 10000 სომხი ენაზე მსახურის მქონე	
4. ადრესირებული საბაძოველნი საბაძოველნი მხარეებში:									
ა) ქვემო კახეთი ველნი	1.200	2.000	1.500		500				
ბ) სამხრეთი	1.040	47.000	47.000		10.000	5.000	2.000		
გ) კახეთ-მთიანეთი	5.408	131.000	60.000	40.000	65.000	6.000			
დ) მთიანეთი-ლაზეთი**)	3.564	76.000	19.000		12.000	45.000		*) ვლახი და კახეთის მხარეები	
საქართველოს მთელი მოსახლეობა, ვადგინი დროებითი მთელი მოსახლეობისა და საქართველოს მთელი მოსახლეობისა***)		50.000	50.000						
ჯამი ვაწყველი (სადაცაა)		199.000	167.000		20.000		12.000	**) სსრკ-ის შემადგენელი საქართველოში 14.000 სომხი და სომხები, ვადაცაა საქართველოში 13.000 სომხი, სსრკ-ის შემადგენელი მხარეებში 23.000 სომხი	
სულ - ქვეყნის მთლიანად	81.209	2.479.000	1.880.000	42.000	218.000	159.000	45.000	134.000	
		100%	75,7%	1,2%	8,7%	6,4%	1,8%	5,4%	
5. ბაღდადი		427.000	192.000	1.000	116.000	11.000	1.000	106.000	
ჯამი ვაწყველი (ქვეყნისა)		40.000	19.000		11.000			10.000	
სულ - ქვეყნის მთლიანად	81.209	2.946.000	1.991.000	44.000	345.000	170.000	46.000	250.000	
		100%	71,3%	1,5%	11,7%	5,8%	1,5%	8,5%	

გ მ ს ა ნ რ ე მ ა

ანატონი-ანარაღამის, ბათუმის და აგრანდის მხარეების.

საქსტატიკოსი
საქსტატიკოსი

ეონოგრაფიული შექმდგენლობა მოსახლეობის

სოცკ (ობკობ კოლონტრ რგობ)	მოსახლეობა (ცხოვრებლები)	ქარავლები				სხვა კარები					დადგენილ ლახისკო	
		მეცხეობა ქარავლები	რბობი ქარავლები	სოლოკ ქარავლები	სულ ქარავლები	სოცები	თურები	ქურები	სხვა კარები (ქარავლები)	სხვა კარები (მეცხეობა)		
												კარები
I. ანატონი-ანარაღამის მხარე												
1. ანატონის მხარე	2.706	72.000	52.000	8.000	4.000	66.000	4.000		2.000			50.00%
2. ანარაღამის მხარე	2.793	101.000	7.000	7.000	8.000	22.000	70.000	1.000	1.000	7.000		
სულ - მეცხე მხარე	5.499	173.000	59.000	15.000	14.000	88.000	74.000	1.000	3.000	7.000		32.000 (დაბლოებული)
II. ბათუმის მხარე												
1. ბათუმის ოლქი	3.779	82.000	73.000	1.000		74.000		1.000	2.000	4.000	1.000	100%
2. აგრანდის ოლქი	3.339	61.000	56.000			56.000	4.000			1.000	(აღუბები)	60% მხოლოდ
სულ - მეცხე მხარე	7.118	143.000	129.000	1.000		130.000	4.000	1.000	2.000	5.000	1.000	107.000 (დაბლოებული)
III. აგრანდის მხარე												
1. დოცხის ოლქი	588	15.000	15.000			15.000						5.10%
2. აგრანდის ოლქი	5.137	56.000	15.000			15.000		16.000	12.000	13.000		1.5%
3. ოლქის ოლქი	3.051	32.000	20.600			20.600	2.000	3.000	4.000	3.000		
სულ - მეცხე მხარე	8.776	103.000	50.600			50.600	2.000	19.000	16.000	16.000		2.000 (დაბლოებული)
სულ - სხვა მხარე	21.293	418.000	238.600	16.000	14.000	268.600	80.000	21.000	21.000	28.000	1.000	141.000

61%

საქართველოს მოსახლეობა

1. საქართველოში — გარდა ახალციხე-ახალქალაქის, ბათუმის და არტანუჯის მხარეებისა *) .

საქართველოში შემდეგი ორი ბუნებრივი, გეოგრაფიული და სამეურნეო-ეკონომიური რაიონებია :

- 1) აღმოსავლეთი საქართველო (ანუ ტფილისის გუბერნია), და
- 2) დასავლეთი საქართველო (ანუ ქუთაისის გუბერნია).

დანარჩენი ადმინისტრაციული ერთეულები, პატარა სანაპირო მხარეები საქართველოში, — წარმოადგენენ უშუალო გეოგრაფიულ-გეოქოლოგიურ და მთავარი პროვინციებისას და სამეურნეო პირობებით გამოუყოფელი არიან მათგან. ეს მხარეებია :

- 3) სამურზაყანო-აფხაზეთ-ჯიქეთის მხარე (==სოხუმის და სოკის ოლქები), რომელიც დასავლეთ საქართველოსთან ერთად შეადგენს ერთ ეკონომიურ ოლქს; და
- 4) აღმოსავლეთ საქართველოს სანაპიროები: ქვემო-ყარაიის ველი, ბაზუკი, ყაზახ-შაშხადილი და ზაქათალა, — რაც ტფილისის პროვინციის განუყოფელ პინტერლანდს წარმოადგენს.

მოსახლეობა ამ პროვინციებისა შემდეგია :

1 — 2. ტფილისის და ქუთაისის გუბერნიები. საქართველოს ამ ორ მთავარ პროვინციაში ქართველობა შეადგენს მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას. სულ ორსავე გუბერნიაში 1916 წლისათვის ითვლება (გარდა ჯარში გაწვეულებისა) 2.236.000 სული მკვიდრი მცხოვრები, მათ შორის ქართველი — 1.765.000 სული = 78,9%; დანარჩენები სხვადასხვა მცირე-რიცხოვანი ჯგუფებია.

ასეთ ჯამს ვლტებულობით ქალაქების მითვლით, სადაც, როგორც ყოველგან, შედარებით მეტია უცხო ელემენტი; ქალაქების მიუთვლელათ ამ ორს პროვინციაში ითვლება 1.862.000 სული მკვიდრი მცხოვრები**), მათ შორის ქართველები 1.600.000 სული, ხოლო დანარჩენი სხვა და სხვა პატარა ჯგუფები — 262.000 სული; ქართველობა შეადგენს მრთელი მოსახლეობის 85,9%ს.

*) საქართველოს ამ სამი მხარის (ახალციხე-ახალქალაქის, ბათუმის და არტანუჯის) შესახებ, რომლებიც დღეს ოსმალთა ჯარების მიერ არის დაპყრობილი, — სტატისტიკური ცნობები წარმოდგენილია ქვემოთ ცალკე.

**) აქ მიითვლილია აგრეთვე საქართველოს მკვიდრი მცხოვრებნი, დროებით გასულნი სამუშაოდ ერთი პროვინციიდან მეორეში, სულ 27.000 სული (ტფილისის გუბერნიაში — 14.000; ქუთაისისაში — 13.000).

3. სამურზაყანო-აფხაზეთ-ჯიქეთის მხარე (სოხუმის და სოკის ოლქები).

აქედან ჯიქეთი (=სოკის ოლქი) თითქმის დაუსახლებელია*).

სამურზაყანო-აფხაზეთში (=სოხუმის ოლქში) მოსახლეობის უპრაველესობას შეადგენს ქართველობა; შემდეგი ადგილი უჭირავს ქართველების ძმურად მონათესავე ტომს აფხაზებს, სხვები — მცირე-რიცხოვანი უმნიშვნელო ჯგუფებია. სულ სოხუმის ოლქში 1916 წლისათვის ითვლება — ქ. სოხუმის გარდა — 126.000 სული მკვიდრი მცხოვრები, აქედან ქართველი — 70.000 სული, აფხაზი — 42.000 სული. რაც შეეხება ქ. სოხუმს, იგი — ეროვნული შემადგენლობით ქართულს ქალაქს წარმოადგენს (ქართველობა ითვლება აქ 25.000 სული, აფხაზები 400 სულამდე). ამნაირად აფხაზეთ-სამურზაყანოში, — რომ არ მივიღოთ მხადველობაში ქ სოხუმი, რომელსაც სპეციკუიური ქართული ხასიათი აქვს, და რომ ავიღოთ მარტოოდენ სოხუმის ოლქის სოფლების მკვდრა მოსახლეობა, აქ ქართველობა არის — 55,9%; აფხაზები — 33,1%; სხვა და სხვა პატარა ეროვნული ერთეულები 11,1%; ხოლო ერთად შრთელი ქართული ჯგუფი (ქართველები და აფხაზები) — 88,4%.

ეკრძათ აფხაზების შესახებ, რომელთაც ჩვენ აქ ქართველებთან ერთად ვსახელებთ ერთ ჯგუფში, — უნდა ვაცოდეთ: აფხაზებს ქართველებთან აერთებს არა მარტო ახლო რასისული ნათესაობა (ისინი ეკუთნიან ქართულ-მთიულურ ენათა ოჯახს, და ლინგვისტურად აფხაზურ ენას უჭირავს საშვალო ადგილი ქართულ ენასა და მთიულურ ენებს შუა), მათ აერთებს ქართველებთან არა მარტო სარწმუნოება (მთელს ამ მხარეში აფხაზთა შორის ქრისტიანთა 80 პროცენტამდე: 35.000 სული), არამედ აფხაზობა ქართველობასთან შეკავშირებულია მრავალ-საუკუნოვანი კულტურული ერთობით. აფხაზობა თაობითვე შედიოდა საქართველოს სახელმწიფოებრივ ერთეულში, და აფხაზთა ტომს, მიუხედავად მისი რიცხოვრივი სიმცირისა, დიდი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოს ისტორიის წინაშე; აფხაზეთში დაიწყო საქართველოს სახელმწიფოებრივობის აღორძინება (ამის ანარეკლი შენახულა ქართველ მეფეთა ტიტულატურაშიაც, რომელიც ასე იწყებოდა: „მეფე აფხაზთა და ქართველთა“) ქართული დინასტიატ-კი ნახევრად აფხაზური იყო, აფხაზებმა მისცეს ამ ქვეყანას არა ერთი და ორი გამომჩენილი პირი (ცნობილია თითონ ბიზანტიური წყაროებით ქართველი ფილოსოფოსი იოანე, ტომით აფხაზი), მოკლედ — საქართველოს ოც-საუკუნოვანი ისტორია ეს ამვე დროს აფხაზეთის ისტორია არის.

* ჯიქეთი დაკალიერდა ადგილობრივი მკვიდრი ელემენტის აფხაზ-უმბების გადასახლებასა გამო თავისი მიწა-წყლიდან წარსული საუკუნის სამოციან წლებში, — რაც რუსეთის მმართველობის პარზაროსული პოლიტიკის წყალობით მოხდა. ამის შემდეგ ეს ოლქი ვახზახული იყო რუსული კოლონიების მოსაწყობად, მაგრამ რადან მასობრივი ჩამოსახლება რუსებისა ვერ მოხერხდა ადგილობრივი კლიტური პირობების გამო, ხოლო აფხაზ-ქართველებს დიდ დაზარალებას უტყენდნენ აქ მამულის შესაძენად, ამიტომ ეს მხარე დღემდე თითქმის დაუსახლებელი დარჩა. დღეს სოკის ოლქში ითვლება მკვიდრი მოსახლეობა (გარდა დროებით მცხოვრებთა): სოფლებში — 15.000 სული. ქ. სოკში 2.000 სული. ე. ი. მთელი 4.000 კვადრატის კილომეტრის მანძილზე 17.000 სული. ეროვნებათა მიხედვით, ამით შორის ქართველი არის 1.700, აფხაზი — 1.400, სხვებიც ასეთი პატარა ჯგუფებია: რუსები, ბერძნები, სომხები, მოლდაველები, ესტონელები და გერმანელები. (რაც შეეხება დროებით მცხოვრებთა — ამით შორის ქართველია: სოფლებში 3.600, ქ. სოკში 1.300 სული.)

4. აღმოსავლეთ საქართველოს სანაპიროები: ქვემო-ყარაია, ზაქათალა, ბაშბაკი და ყაზახ-შამშადილი.

ა) ქვემო ყარაიას ველი — დაუახლებულა .

ბ) ზაქათალის ოლქში — ვიდრე იმ ხაზამდე, სადაც გასდევს საქართველოს სახელმწიფო საზღვარი (მდ. ყაშყაჩის მიჯნამდე), 1909 წლისათვის ითვლება — ადმინისტრაციის ოფიციალური ცნობებით — 69.825 სული მკვიდრი მცხოვრები*). მოსახლეობს აქ ოთხი ხალხი**): ქარელები (=ლეკის ცალკე ტომია, ენით შორეული ნათესაობა აქეთ ავირელებთან) — 29.785 სული = 42,6%⁰; წებურელები (ესენიკ ლეკის ტომთა ჯგუფს ეკუთვნიან; ცალკე ენა აქეთ) — 11.485 სული = 16,3%⁰; მულალები (=ტომით მონგოლები არიან; მონგოლური დავიწყებული აქეთ, ლაპარაკობენ თურქულს) — 11.121 სული = 15,9%⁰; და ქართველები, რომლებიც ქარელების შემდეგ ყველაზე დიდ ერთეულს შეადგენენ ზაქათალის ოლქში: ქართველობა ითვლება აქ 17.434 სული (= 25%⁰), მათ შორის ქრისტიანი ქართველი 4.263 სული, მუსულმანი ქართველი — 13.171 სული***). როგორც ქრისტიანი ისე მუსულმანი ქართველებს წმიდად შეუნახავთ ქართული დედა-ენა.

ზაქათალის ოლქის ამ ოთხ პატარა ეროვნულ ჯგუფებს შორის ადგილობრივი მკვიდრი ელემენტი ქართველები არიან, ხოლო სხვები ბოლო დროს არის ჩამოსახლებული ამ ძირეულ ქართულ პროვინციაში. ასე, — ქარელ-წებურელები გადმოიყვანა დალესტინიდან სპარსეთის მმართველობამ მეჩვიდმეტე საუკუნეში (როცა აღმოსავლეთი საქართველო ერთ ხანად დაიკირეს შაჰ-აბაზის ურდოებმა) და დაასახლა ადგილობრივი მკვიდრი ქართველობის პარტახზე, რომლებიც აპყარეს აქედან, რიცხვით 100,000-ზე მეტი და გადაიყვანეს სპარსეთში****). ჩასახლება არა-ქართული ელემენტისა ზაქათალაში მოხდენილ იქნა სტრატეგიული მიზნით, და მართლაც ზაქათალის ოლქი, შემოკრილი საქართველოს ველების შუაგულში (ალაზნის ველის შუა წელში) ნამდვილი შემოსავალი კარებია ტფილისის პროვინციისა.

*) გარდა პატარა ქალაქის ზაქათალისა, სადაც ითვლება (იმავე წელს) 1.498 სული მკვიდრი მცხოვრები.

**) ეთნოგრაფიული შემადგენლობა ზაქათალის ოლქის მოსახლეობის წარმოდგენილია საქართველოს საისტორიო და საენოგრაფიო საზოგადოების გამოკვლევის თანახმად; ამ საზოგადოების მიერ გაგზავნილ მკვლევართა საგანგებოდ შეადარეს თვითველ სოფელზე ეთნოგრაფიული ცნობები ხელმოდანსებები 1909 წლის ოფიციალური სტატისტიკისა.

***) ქრისტიანი ქართველების სოფლებია: კაკი, მეშაშაში, დიდი ალათემური, პატარა ალათემური ბახათალა, ბახთალა, საყანი, ყარაშეშა, ქე-გუთანი, ხარაბათალა, ალი-ბეგლო, კოთუქლო, და ყორადანი (ამ უცანასკნელში ნაბევარი მოსახლეობისა ქრისტიანი ქართველებია; დანარჩენებში მართო ქრისტიანი ქართველები მოსახლეობენ); მუსულმანი ქართველების სოფლებია: ალაბათი (ანუ ვლისენი), სოსკანი, მარსანი, ლალაფაშა, ჩუდელო, ძაგამი, თასბალო (რამდენიმე კომლი ქრისტიანი ქართველებიც ურევია), შოთფარი, ბაბალო, ვერხვინი, ეჩვანი, მოსელი, ფადარი, ყანდაბი, ყაფანაზი, ითი-თალა.

****) ქართველობის იმ ერთ ნაწილს, რომლებიც გადასახლებული არიან ფერციდანის მიდამოებში, (ისპანის ალოს), დღემდე წმიდათ დაუცავთ ქართული დედა-ენა და ქართული შენება. ამ ქართველების რიცხვი აქ აღწევს 50.000-მდე.

გ—დ) ბამბაკი დ' ყაზახ-შამშადილი. სულ ორსავე კუთხეში ითვლება 1916 წლისათვის 178.000 სული მკვიდრი მცხოვრები, უმთავრესად საქართველოს სომხები და თათრები*). ჩამოსახლებულნი საქართველოს ამ ოლქებში სხვა და სხვა დროს**). ეს ხალხი ხანგრძლივი მესობლური ურთიერთობისა გამო ქართველობასთან — კულტურულად დაუახლოვდა საქართველოს მკვიდრ მცხოვრებთ. ამიტომაც იყო ეს მხარე, მიუხედავად იმისა რომ აქ მოსახლეობის დიდ პროცენტს შეადგენდა მუსულმანობა, ყველაზე ლოიალური პროვინცია იყო საქართველოს სახელმწიფოსი და მისი ჩამოშორება ვერ შესძლევს დიდმა მესობელმა მუსულმანურ სახელმწიფოებმა მამონაკ-ი როდესაც ამ სახელმწიფოთა გავლენა საქართველოზე ვრცელდებოდა. — ჩვენ აქ არას ვამბობთ იმის შესახებ, რომ ეს მხარე მკვიდრო სამეფურეო ურთიერთობით არის გადამხული საქართველოსთან, და რომ ჩამოშორება საქართველოდან ისტორიულად ამ მისი განუყოფელი ნაწილებისა დაარღვევდა საქართველოს როგორც ეკონომიურსა ისე ტერიტორიულს მთლიანობას: ეს იქნებოდა მორღვევა საქართველოსი სამხრეთ-კავკასიის ქედდან, საქართველოს ამ ბუნებრივი მიჯნისაგან სამხრეთის მხრით.

საქართველოს პროვინციების ამ მოკლე მიმოხილვის შემდგომ დაგვრჩენია წარმოვადგინოთ საზოგადო სურათი საქართველოს მოსახლეობისა. ამას წარმოვადგენს შემდეგი ცხრილი***):

*) სახელდებ ბამბაკში: სომხები 40.000, თათარი 5000, სხვები 2.000; სულა ყაზახ-შამშადილიში: სომხები 60.000, თათარი 65.000, სხვები 6.000.

**) კერძოდ სომხების ერთი ნაწილი ოსმალეთიდან არის გადმობეჭვილი მესამეზე საუკუნის მანძილზე; ნაწილი გადმოსახლებულია მათისავე თონით საქართველოს მეფის ერეკლე II-ის მიერ მეფურაშეკ საუკუნის გასულს ყარაბაგიდან, საცა სომხობა დიდ დენას განიცდიდა;

***) მთავარი წყარო საქართველოს მოსახლეობის ქვემოდ წამოადგენილი ცხრილისა არის უკანასკნელი სტატისტიკა: სასოფლო-სამეურნეო აღწერა 1916-ის წლისა, მოხდენილი რუსეთის მმართველობის მიერ, ამ სტატისტიკის ცნობების სინამდვილეს დასტურებს მეორე წყარო, რუსეთის სახელმწიფოს საყოველთაო აღწერა 1897 წლისა, რომლის მიხედვითაც ვღებულობთ თითქმის იმავე პროცენტებს საქართველოში მოსახლე ცალკე ერთეულებითა უკუუფებისს.

ამ მთავარი წყაროდან (1916 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერიდან)—ჩვენს სტატისტიკურ ცხრილში ნაჩვენებია პირველი სამი უმთავრესი რუბრიკა: მოსახლეობა ტფილისის გუბერნიისა, ქუთაისის გუბერნიისა და სამეურნეო-საფინანსო-ეკონომიკის მხარისა (უქალაქებოდ),

რაც შეეხება ჩვენი ცხრილის დანარჩენს პატარა რუბრიკებს (მოსახლეობას ქალაქებისს, აღმოსავლეთ საქართველოს სანაპირო მხარისს, აგრეთვე საქართველოს მორაგ მოსახლეობას)— ესენი ნაჩვენებია მეორე ოფიციალური წყაროდან (სამხარო აღმინისტრაციის ოფიციალური ცნობებიდან) — იმავე 1916 წლისა, — რადგან მთავარი წყარო ჩვენი ცხრილისა — სამეურნეო აღწერის სტატისტიკა — შეიცავს ცნობებს მარტოდენ სოფლების მკვიდრი მოსახლეობის შესახებ და ამასთან აქ არ არის ჯერჯერობით დეტალურად დამუშავებული ცალკე რაიონებზე აღმოსავლეთ საქართველოს სანაპირო მხარე.

ერთობთ ქ. ტფილისის მოსახლეობა ნაჩვენებია თანხმად აღწერისა, რომელიც მოხდა წარსულ წელს საქალაქო არჩევნებისა და დამუშავებულ კრების არჩევნებისათვის.

დასასრულად, საქართველოდან გაწვეული ჯარის რიცხვი, — ზემოწინებით სტატისტიკის უკონლობისა გამო, ნაჩვენებია სამხედრო საქონებულს დაახლოებითი ცნობების თანხმად, რომლის მიხედვით 1916 წლის დაშლვისისათვის, რა დროსაც ეკუთვნის ჩვენი სტატისტიკა, კავკასიიდან და კერძოდ საქართველოდან—ჯარში გაწვეული იყო ცხრა პროცენტად ათ პროცენტამდე შთელი ქრისტიანი მოსახლეობისა (აღსაზრებელია და ზაქათაის ოლქის ქრისტიან ქართველების ვარაუდ).

წარმოდგენილი ცხრილის განხილვით არ შეგვიძლია არ დავასკვნათ, რომ საქართველო მის ისტორიულ საზღვრებში (— და ეს საზღვრები ამავე დროს საქართველოს ბუნებრივი გეოგრაფიული და სამეურნეო-ეკონომიური ფარგლებია —) ეთნოგრაფიულადც მაღაან ერთეულს წარმოადგენს. რასაკვირველია ჩვენ აქ შეუძლებელია სახეში ვიქონიოთ ცალკე სოფლები, ან ცალკე რაიონები, რომლის გამოთიშვა შეუძლებელია ორგანიულად შენაწევრებული ტერიტორიული სხეულიდან; მთლიან საქართველოში ქართველობა შეადგენს მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას. ქართველობა ითვლება აქ (— გარდა მესხეთის პროვინციისა, რომელიც დღესდღეობით დაჭერილია ოსმალთა ჯარების მიერ) — $72\frac{1}{2}\%$.

ეს რიცხვი დიდ პროცენტულ ერთეულად უნდა ჩაითვალოს არა მარტო კავკასიური მასშტაბით.

ქართული საბჭოთავი
1924

2. მახათის პროვინცია:

მხარეები ახალციხე-ახალქალაქისა და ბათომ-არტანისა.

საქართველო — ოსმალეთს შორის ამ საღაო მხარეების საერთაშორისო-უფლებრივი მდგომარეობა შემდეგია:

საქართველოს პროვინცია შესებით (— ეს ძირეული ქართული ქვეყანა, რომელიც საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე ქართული კულტურის აენგარდს წარმოადგენდა) მეჩვიდმეტე საუკუნეში ოსმალეთმა მოსწყვიტა საქართველოს. მეცხრამეტე საუკუნის მანძილზე ხელახლა შემოერთებული ოსმალეთისაგან (ახალციხე-ახალქალაქის მხარე — 1829 წელს, ბათომი და არტანი — 1878 წელს), ეს მხარეები ამის შემდეგ ხელახლა შეადგენენ საქართველოს განუყოფელ ნაწილს, თანახმად 1783 წლის საქართველო-რუსეთის ხელშეკრულებისა, რომლითაც რუსეთის მმართველობა სდებდა პირობას — „на сохранение целостности настоящих владений“ Грузинскаго Царства, „предполагая распространить таковое речательство и на тѣхъ владѣнiя, кои въ теченiи времени и по обстоятельствомъ приобрѣтены и прочнымъ образомъ за ними утверждены будутъ“ — იხ. შერე არტიკლი; იხ. აგრეთვე შერთე სეპარატი არტიკლი: „Е. И. В. обѣщаетъ въ случаѣ войны употребить всевозможное старанiе пособiемъ оружiя, а въ случаѣ мира — настоянiемъ о возвращенiи земель и мѣстъ издавна къ Царству Карталинскому и Кахетинскому принадлежавшихъ, кои такъ и останутся во владѣнiи Царя тамошнихъ“ — на тѣхъ-же основанiяхъ трактата.

ახალციხე-ახალქალაქის მხარის შესახებ ეს საერთაშორისო-უფლებრივი მდგომარეობა დღემდე არ შეცვლილა; პირიქით 1856 წლის პარიზის ტრაქტატი განმეორებით დასტურებს, რომ ოსმალეთს ამ მხარეზე არავითარი უფლება არა აქვს.

რაც შეეხება ბათომსა და არტანს, მათთვის 1918 წლის ბრესტის საზავო ხელშეკრულება ახალ უფლებრივ მდგომარეობას ჰქმნის, მაგრამ — ჯერ ერთი:

— ტრაქტატის ეს მუხლი, რომელიც ეხება ბათომსა და არტანს, არ შეიძლება ჩაითვალოს სავალდებულოდ, რადგან რუსეთი არ იყო უფლება-მოსილი დაეთმო საქართველოს მიწა-წყალი, შეერთებული მასთან განსაზღვრული პირობებით, მით უფრო რომ ვიდრე ბრესტის ხელშეკრულება დაიდებოდა — რუსეთმა ფაქტიურად დასტოვა საქართველო. გაიყვანა რა თავისი ჯარები საქართველოს საზღვრებიდან, — და ამით დაჰკარგა ყოველგვარი უფლება საქართველოზე, თანახმად იმავე საქართველო-რუსეთის ხელშეკრულებისა, რომელიც ერთად-ერთი ლოიალური ფუძე იყო საქართველო-რუსეთის საერთაშორისო-უფლებრივი ურთიერთობისა.

და დამოუკიდებლად ამისგან, — თითონ ბრესტის ტრაქტატის მოხსენებული პუნქტი სრულიადც არა სცნობს ბათომსა და არტანს ოსმალეთის კუთვნილებად. არამედ ამ მხარეს ეროვნულ-პოლიტიკური თვითგამორკვევის უფლებას ანიჭებს; ოსმალეთის მიერ ჯარების შემოყვანას ამ მხარეში არ შეიძლება სხვანაირი გამარტება მიეცეს, თუ არა დარღვევა ბრესტის ხელშეკრულებისა.

აქვე ვაღგენთ ცნობას ამ მხარეების მოსახლეობის შესახებ.

სამივე მხარეში (ახალციხე-ახალქალაქსა, ბათომსა და არტაანში), მოსახლეობის მთავარ ელემენტს შეადგენს ქართველობა, რომელთა შორის დიდი უმრავლესობა მუსულმანია სარწმუნოებით, ნაწილი ქრისტიანი.

1) **მუსულმანი ქართველები.** მუსულმანობა გავრცელდა აქაურ ქართველთა შორის მეჩვიდმეტე საუკუნიდან, მას შემდეგ რაც ეს მხარეები ოსმალეთმა მოსწყვიტა საქართველოს. ქართველ მუსულმანებში წმიდად არის დაცული ქართული რასა, დიდ ნაწილს შეუწახავს ქართული დედა-ენა, და მთელი ხალხი დღემდე თავის თავს გურჯს (ე. ი. ქართველს) ეძახის.

კერძოთ ქართული ენის გავრცელების შესახებ — უნდა შევნიშნოთ: მთელი ქართველი მუსულმანობისათვის ვიდრე მეცხრამეტე საუკუნის კარგამდე, და მეცხრამეტე საუკუნეშიაც, დედა-ენა ქართული იყო. ბოლო დროებში — წარსული საუკუნის მანძილზე — ქართული ენის ცოდნა ზოგ ადგილას შემცირდა. ამაში დიდი ღვაწლი მიუძღვის რუსულ რეჟიმს. რუსეთის მმართველობა, რომლის პოლიტიკა მიმართული იყო ქართველობის დასუსტებისაკენ, ყველნაირად ხელს უშლიდა მუსულმანი ქართველების დაახლოვებას მათ ქრისტიან მოძმებთან. ყველაფერი ქართული აქ დიდ დევნას განიცდიდა. თუ სადამდე მიდიოდა კერძოთ ქართული ენის შევიწროება ამ მხარეში — ადვილად წარმოსადგენია მართკო იმ ფაქტიდან, რომ აქ თურქების მფლობელობის დროს სოფლის სამმართველოსა და სამსახულოში ქართული ენა იხმარებოდა, რუსეთის მმართველობამ კი რუსული და **თურქული** ენები შემოიღო. რუსულ-თურქული ენა შემოდებულ იქმნა აგრეთვე სკოლებში. ქართული ენის ასეთ დევნას შედეგად ის მოჰყვა, რომ ახალციხე-ახალქალაქის მხარეში — მავალითად, სადაც მთელი მუსულმანი ქართველობა მეცხრამეტე საუკუნის ნახევრამდე ქართულ დედა-ენაზე ლაპარაკობდა, მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ქართული ენა აქ ზოგ კუთხეში დავიწყებას მიეცა. ასეთ რაიონებში ძველ თაობას დღემდე ახსოვს ქართული, ახალგაზრდობა კი ვეღარ ლაპარაკობს დედა-ენას. ასევეა აგრეთვე არტაანის კუთხეებში — ფოცხოვის და ტაოსკარის რაიონებში.

ქართული ენის გავრცელების დღევანდელი სურათი — შემდეგია:

ა) ახალციხე-ახალქალაქის მხარე. აქაურ მუსულმან ქართველებიდან ქართულს დედა-ენაზე ლაპარაკობს 50%-იდან 60%-ამდე*). ქართული განსაკუთრებით შენახულა აწყურის უბანში, აგრეთვე ზემო-კობლიანში და ურაველის უბნის ქვემო სექტორში.

ბ) ბათომის მხარე. აქ ყველაზე კარგად არის დაცული ქართული ენა. ბათომის მხარე განიყოფება ორ ოლქად: ბათომისა და ართვინისა; აქედან ბათომის ოლქის მრთელი მუსულმანი ქართველობა ლაპარაკობს უწმიდეს ქართულ ენას. ართვინის ოლქის მუსულმან ქართველების უმრავლესობა (დაახლოებით 60%-ამდე) აგრეთვე ლაპარაკობს ქართულს დედა-ენაზე, სახელდობ — მურულელის, ლივანის, იმერეთის და ზემო-შავშეთის მოსახლეობა.

გ) არტაანის მხარე. ქართული ენა აქ ძალზე შესუსტებულია. ქართული შემონახულა ადგილ-ადგილ ფოცხოვის უბანში არტაანის ოლქისა, ტაოსკა-

*) ოფიციალური რუსული სტატისტიკით 1916 წლისა, რომელიც ამ შემთხვევაში ენის პრინციპით ხელმძღვანელობს, ამ მხარის 59.000 მუსულმანი ქართველებიდან ქართულად მოლაპარაკე ჯგუფში ნაჩვენებია 38.000 სული.

რის უბანში ოლითისის ოლქისა, და არტაანის ოლქის ცალკე სოფლებში, მაგ. სოფ. ველში.

სულ სამივე მხარეში — ახალციხე-ახალქალაქში, ბათომში და არტაანში ითვლება ქართველი მუსულმანობა: სოფლის მოსახლეობა 238.000 სული, ქალაქებში 5.000 სულამდე; მათ შორის ქართულ დედა-ენაზე ლაპარაკობს არა ნაკლები 140.000-ისა.

2) **ქართველი ქრისტიანები.** (მართლმადიდებელი და კათოლიკე). ესენი ითვლებიან აქ 50.000 სულამდე; სოფლებში (უმთავრესად ახალციხე-ახალქალაქის მხარეში) — 30.000 სული, ქალაქებში — 20.000 სულამდე. ქრისტიანი ქართველების დედა-ენა — ქართულია*).

რაც შეეხება დანარჩენ ეთნოგრაფიულ ჯგუფებს — ესენია: თურქები. მათი რიცხვი არც თუ ისე დიდია (ისინი აღწევენ აქ 20.000 სულამდე). თურქები მოსახლეობენ (თანამხმელ საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სპეციალური გამოკვლევისა) არტაანის მხარის ცალკე კუთხეებში: ჩილდირში, ტამალის საზოგადოებაში, და პენია-ჩაის სათავსებში. რაც შეეხება ახალციხე-ახალქალაქისა და ბათომის მხარეებს, აქ თურქების მხოლოდ თითო-ორი სოფლებია, როგორც — სოფ. გონია (ბათომის მხარეში) და სოფ. ყულალისი (ახალქალაქის მაზრაში).

სომხები (კოლონისტები). მოსახლეობენ უმთავრესად ახალქალაქის მაზრის შუა სექტორში, აგრეთვე ქალაქებში. სომხობა გადმოსახლებულია ამ მხარეში რუხეთის მმართველობის მიერ 1829 წელს.

დანარჩენი პატარა ჯგუფებია: ქურთები, ბერძნები და რუსები.

საზოგადო სურათს მესხეთის სამთავრო მხარის მოსახლეობისა წარმოვიდგინო შემდეგი ცხრილი**):

*) მარტო ერთი ნაწილი ქართველ კათოლიკეთა. ეგრეთ წოდებული „ველელი“ კათოლიკე ქართველები, გადმოსახლებულნი არტაანის მხარიდან, — ლაპარაკობენ თურქულს. მათი რიცხვი აღწევს 5.000-მდე; მოსახლეობენ ისინი სოფლებში: ბულდუღოს, კარტავის, ბაგრას, ტურცას და ნაწილად ვარვანს. (რაც შეეხება ქართულ დედა-ენაზე მოლაპარაკე ქართველ კათოლიკებს — ესენი მოსახლეობენ: ქ. ახალციხეს, სოფლებში — უღეს, ვაღეს, არალს, ბოლაჯურს, ზნელას, ნიზაბაქრას და ვარვანს.)

**) მესხეთის მოსახლეობის ქვემოლ წარმოდგენილი ცხრილი შედგენილია თანამხმელ ადმინისტრაციის ოფიციალური ცნობებისა. — ადმინისტრაციის სტატისტიკაში მოსახლეობის დანაწილება ცალკე ჯგუფებად ნაჩვენებია უმთავრესად სარწმუნოების მიხედვით, ჩვენს ცხრილში ბოლომდე გატარებულია ეროვნული პრინციპი. ამ კორექტივის შეტანის დროს ვგვლმზიდვინდობდით სპეციალური გამოკვლევით საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებისა ამ საგანზე. რომლიდანაც არის ნაჩვენები ზემოთ ტექსტში ცნობები მესხეთის ეთნოგრაფიაზე.

ახალციხე-ახალქალაქის მხარისათვის აღებულია 1916 წლის უკანასკნელი ოფიციალური ცნობები; ბათომის მხარისათვის — რადგან იგი ომის ასპარეზად გადაიქცა 1915-1916 წლებში — აღებულია ომის წინა-დროინდელი — 1914 წლის სტატისტიკა; ბოლო არტაანის მხარისათვის — უცვლელად განმეორებულია ადმინისტრაციის ოფიციალური სტატისტიკა 1909 წლისა, ადგილობრივ შედარებული საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების კომისიის მიერ.

ჩვენი ცხრილი უჩვენებს სოფლების მოსახლეობას. ქალაქებს ამ მხარეში ეთნოგრაფიული კონტინენტების ხასიათი აქვს და ისინი მხარის ზოგადი ეთნოგრაფიული სურათის წარმოდგენის დროს შედგელობაში ვერ მიიღება. სულ აქ არის ორი დიდი ქალაქი: ბათომი და ახალციხე, და ოთხი პატარა დაბა-ქალაქები: ართვინი, ახალქალაქი, არტაანი და ოლითი. მთავარი ქალაქებიდან — 1) ბათომში ითვლება 89.000 სული მუსოვრები; მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენს ქართველები (ქრისტიანები), შემდეგი ადგილი უჭირავს სომხებს და რუსებს. 2) ახალციხეში ითვლება 24.000 სული: უმრავლესობა არის სომხები, შემდეგ მოსდევს ქართველები (ქრისტიანები) და ქართველი-ებრაელები. — რაც შეეხება დანარჩენ ოთხ პატარა დაბა-ქალაქებს აქ ოთხთავი ითვლება ერთად — 22.000 სული, მათ შორის — სომხები უმთავრესად, აგრეთვე ქართველები, რუსები და სხვ.

ამაირად მესხეთის პროვინციაში მოსახლეობის მთავარ ელემენტს შეადგენს ქართველობა. —

ამავე დროს, — და ეს ყოველის უწინარეს მისაღებია მხედველობაში — ქართველ ერს ამ მხარეზე წმიდა ისტორიული უფლება აქვს. ეს პროვინცია ძირფული ქართული ქვეყანა არის, აკვანი ქართული კულტურისა, რასაც მისი ქვანაც კი ლაღადებენ, — შრავალფეროვან ქართულ კულტურის მონუმენტები. —

ს. ი.

კონსტანტინეპოლი, 4-6 ივლისი, 1918

